

Opponensi vélemény

Pető Andrea: Láthatatlan elkövetők. Női elkövetők a második világháború utáni politikai igazságszolgáltatás rendszerében, különös tekintettel Dely Piroska perére
c. doktori értekezéséről

Pető Andrea témaválasztása meggyőződésem szerint nemhogy indoklásra szorulna, hanem inkább eleve elismerésre méltó, hiszen az értekezés készítője a magyarországi nőtörténetírás (gender history) olyan megkerülhetetlen képviselője, aki az elmúlt évtizedekben nagyon sokat tett azért, hogy a társadalmi nemek kutatása (gender studies) elfogadott és elismert terület legyen. Hazai és nemzetközi konferenciákat szervez, előadásokat tart, könyveket, tanulmányokat ír, kutatási projekteken vesz részt, szerepel a médiában, időt és energiát nem kímélve állandóan úton van. Szerencsére mára már egyre többen kezdtek/kezdenek foglalkozni az úgynevezett „nőtörténelemmel” és arra törekszenek, hogy tevékenységükkel, új szempontjaikkal és módszereikkel átformálják a hagyományos, férfiközpontúnak tartott tudományosságot.

A disszertáció nem előzmények nélkül való, szervesen épül rá a szerző korábbi feldolgozásaira, olyan témákra, amelyek közvetve vagy közvetlenül a női szerepeket, sorsokat érintik. (Ide tartozik a jelenlegi munka egyes részeinek szakfolyóiratokban való publikálása, illetve az értekezés benyújtását követően – Barna Ildikóval közösen írt „A politikai igazságszolgáltatás a II. világháború utáni Budapesten” –, a közelmúltban megjelent könyve is.) Ami a munka előfeltételeinek meglétét, illetve hiányát illeti, az opponensnek meg kell állapítania, hogy a szerző az adott történelmi korszak, a korabeli magyar politika általános vonatkozásait, a különböző társadalomtörténeti és szociológiai megközelítéseket tekintve már feltárt forrásokra és feldolgozásokra támaszkodhatott (ez kitűnik a több mint 40 oldalt kitevő felhasznált források és irodalom jegyzékből), de sok tekintetben járatlan úton kellett haladnia. Elsősorban hagyományos, eredeti forrásokkal dolgozott (sajtó, levéltári anyagok), de nagy hangsúlyt kapott az oral history is. 2005-ben és 2007-ben számos interjút készített túlélőkkel, illetve leszármazottaikkal, „végrehajtókkal, az igazságszolgáltatásban akkor résztvevőkkel.” A források elemzéséből „a sérelmek, gyűlölet, erőszak, irigység témája, az érzelmek története rajzolódik ki.” (9. o.) Ez a megállapítás igazolja az opponensnek azt a meggyőződését, hogy jó 60 évvel a történetek után az interjú készítője nem várhat objektív, érzelmektől mentes visszaemlékezéseket! (Bár, a közvélekedés szerint, az idős emberek jobban emlékeznek a régmúltra, mint a tegnapi!)

A korabeli rendőrségi és bírósági tanúvallomások szerint a Csengery utca 64-ben, 1944. október 15-én a 19 emberéletet kioltó fegyveres csoport vezetője Dely Piroska, a nyilas nő volt, akit halálra ítélték és ki is végeztek. Az interjúkkal, a rendőrségi kihallgatásokkal és a tanúvallomásokkal kapcsolatban maga a szerző is elismeri, hogy bizonytalanok, „egymástól alapvetően, lényegi kérdésekben eltérnek” és „nem tudhatjuk meg, mi történt”. (24. o.) A különböző interjúkra lábjegyzetben történő hivatkozással kapcsolatban meg kell jegyeznem, hogy nem minden esetben világos az olvasó számára, hogy éppen ki mondja el a maga verzióját. Jó lett volna ezt egyértelművé tenni és nemcsak a függelékben feltüntetni a neveket, illetve mellettük az időpontot!

Elismerésre méltó az az alaposág, amellyel a források (elsősorban az ÁBTL és a BFL iratanyaga) és a szakirodalom adatait beépíti és hasznosítja a munkájában. Ez a disszertáció állításainak hitelességére, megbízhatóságára nézve kellő garanciát nyújt.

Az értekezés interdiszciplináris volta miatt nem könnyű eldönteni, hogy a módszertant illetően a társadalomtudományok területéről a szociológiai, a politika- és a társadalomtörténeti vagy éppen a pszichológiai vagy jogtörténeti szempontokat vegyük figyelembe, illetve fogadjuk el meghatározónak. Mivel a szerző történész és szociológus végzettségű, mindig igyekezett több módszert is alkalmazni és figyelembe venni az életrajzi megközelítéstől az elkövető kutatáson (Täterforschung) keresztül az emlékezetkutatásig. Ha elfogadjuk Pierre Nora és Gyáni Gábor e témához kapcsolódó, a disszertáció készítője által is forrásként használt és idézett művekben olvasható megállapítást, hogy tudniillik a történelem az emlékezés helye, akkor fontos, sőt hatalmi kérdéssé válik, hogy ki és mire emlékszik, ki uralja a múltat és az emlékezetet. (Nora: Emlékezet és történelem között. A helyek problematikája. Aetas, 1999/3. 142-157., Gyáni: Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése, Napvilág, 2000.)

Németországban külön pszichológiai elnevezést kapott az az irányzat, mely a háborús traumák feldolgozását tűzte ki célul és a német önvizsgálat háború utáni kulcsszava lett. (Utalok itt Bernhard Schlink regényére (1995.), illetve az abból készült filmre, „A felolvasó”-ra (2008.), amely a német tananyag része lett, ugyanis újraértelmezi a kollektív és egyéni bűn és bűnhődés kérdését. Az irodalomtudósok és a történészek az ország történelmének megismeréséhez és megértéséhez nélkülözhetetlen alkotásnak tartják.) A berlini Topographie des Terrors dokumentumközpontban rendszeresen rendeznek kiállításokat és tartanak neves előadók részvételével konferenciákat, publikálnak köteteket az emlékezet és a felelősség témakörben. Ezeknek az a konklúziója, hogy ha nem emlékezünk és felejtünk, azzal a náci diktatúra, a hatalom elérte célját: töröltük a múltunk egy szeletét. A német fogalomnak,

„Vergangenheitsbewältigung”-nak, amely a múlt birtokbavétele és feldolgozása, nincs pontos magyar megfelelője, bár ez megközelítés és módszer az utóbbi időben a hazai történeti kutatásban is megjelent.

A mikro-történetírás vagy történeti antropológia megjelenése és a hetvenes évek második felében újraéledt francia *Annales*-iskola olyan műveket eredményezett, amelyek a korábban nem kutatott témákkal is foglalkoztak. Az ilyesfajta történetírás, a „Geschichte von unten” a mentalitással, a mindennapokkal foglalkozik, és természetszerűen vizsgálódási körébe vonta a nőket is, akiknek a történelme tulajdonképpen láthatatlan, mert a hivatalos történetírás kizárólag a közélettel foglalkozik, miközben a nők történelme a magánszférában játszódik, hiszen ide számúzták őket.

Nem tartom szükségesnek, hogy ismertessem a disszertáció szerkezetét, a négy rész és a 17 fejezet tartalmát, hiszen a szerző ezt megtette az érdeklődők számára elérhető tézisekben, ehelyett néhány, nem ismertetés jellegű kérdést kívánok felemlíteni.

A nyilas nőmozgalom és a „láthatatlan” elkövetők azért érdekes és új területe a történetírásnak, mert eddig csak a „nagy” férfinyilasokat ismertük. (A 2000-es évek elejéig ugyanez volt a helyzet Németországban és Ausztriában is, ám aztán a náci asszonyairól több kötet (Anna-Maria Sigmund) is napvilágot látott.) Volt persze feleségük is, de a leginkább figyelemreméltóak azok a nők, akik hittek a nyilas ideológiában, tehát ők nem azért kerülnek bele a képbe, mert feleségek voltak. Pető Andrea egy közel 10 évvel ezelőtti interjúból arról beszélt, hogy a „Nőhistóriák. A politizáló magyar nők történetéből, 1945 és 1951” és a Rajk Júlia életrajz megírása után miért is fordult a konzervatív, majd a nyilas nőmozgalom felé. „Arra lettem figyelmes, hogy egyre több nő jelenik meg a nemzeti-konzervatív oldalon, tehát miközben feministák és baloldali liberálisok alig tudnak valakit a nőkérdéssel megszólítani, addig a hagyományos női szerepekhez ragaszkodó politikai oldal képes a nőket tömegesen mobilizálni.” (Beszélő Online 12. sz.) 2003-ban látott napvilágot a Balassi Kiadónál a „Napasszonyok és Holdkisasszonyok: A mai magyar konzervatív női politizálás alaktana” című könyve.

A 20. század elején a nőknek sokkal nehezebb volt bekerülni a munkaerőpiac vonzó területeire, előrejutni a „számárlétrán”, a karrier útján, mint a férfiaknak. Köztudomású, hogy a század első felében a legtöbb európai országban szinte ki voltak zárva a felsőoktatásból és a magasan kvalifikált munka világából. Az iskolázottság általános emelkedésével azonban egyre világosabban rajzolódott ki a nők nagy része számára egy vonzónak tűnő életpálya: a szakmai karrier és a családi élet összehangolása. A munka világába történő nagy ugrással egyúttal kitörtek a nő hagyományos szerepköréből. Ahogy a disszertációból egyértelműen

kitűnik, az első generációs munkavállaló nők számára a nyilaskeresztes párt a 40-es években egyfajta munkahelyi védelmet jelentett, persze ez alatt többségében nem az iskolázottakat kell érteni, bár orvosok, pedagógusok voltak közöttük. Elsősorban kétkezi munkások, tisztviselők, házmesterek és viceházmesterek csatlakoztak, lettek tagjai vagy szimpatizánsai a pártnak. Az adatok szerint mintegy 15 ezer nő (10%-os tagsági arány) lépett be a nyilas pártba és voltak olyan kerületi-területi szervezetek is, ahol számuk a 30 %-ot is elérte. Pető Andrea szerint a nyilas nők átlag feletti politikai aktivitása azzal magyarázható, hogy a szakmájukban érvényesülni nem tudó nők ott találták meg azt az ideológiát, amely a felemelkedésüket szolgálhatta. A dolgozat idéz Bécsi Ferenc „A nő szerepe a szocialista társadalomban” című, 1938-ban megjelent írásából: „A nemzetiszocialista hungarista társadalmi mozgalom a nőben az anyaság eszméjét tiszteli, akinek hivatása a családban, a házi tűzhelynél csúcsosodik ki és nem abban, hogy családalapításra hivatott férfiak kenyerét elvegye, legyen akár tisztviselőnő vagy ipari munkásnő. Nem alárendelt szerep a gyermekek világrahozatala és nevelése, hanem dicsőségteljes misszió nemzetmentő boldog asszonyi hivatás.” (104. o.) Ez a gondolkodás sajnálatos módon nem idegen egyik-másik jelenlegi jobboldali- szélsőjobboldali parlamenti képviselőtől sem!

Arra, a mindenkiben jogosan felmerülő kérdésre, hogy vajon miért támogatták a nők ilyen számban azt a pártot, amely vissza akarja terelni őket a családba, a fakanál és a gyerekek mellé, a dolgozatban több lépcsőben kapunk választ. Ez a módszer, mármint, hogy a felvetett problémákra vissza-visszatér a szerző, az egész értekezésen végigvonul, nehézkessé téve ezzel a dolgozat stílusát. Rövid elemzésben foglalkozik a szerző az 1980-as évektől Nyugat-Európában meginduló kutatásokkal is, amelyek a náci és fasiszta mozgalmakat a nők részvétele szempontjából is vizsgálni kezdték és az előzőekben feltett kérdésre igyekeztek választ adni. Magyarországon viszont csak a rendszerváltozás után kezdődött az – elsősorban baloldali és liberális – emancipációs mozgalmak története iránti érdeklődés (112. o.).

Közismert, hogy a szélsőjobboldali pártok és mozgalmak szigorúan hierarchikusak és erősen férfi-centrikusak voltak, a nők számára viszont azért voltak mégis vonzóak, mert közvetlen módon csatlakozhattak, nem kellett külön „női szervezetet” alapítaniuk (114. o.). Feladatuk a tagság tömegeinek biztosítása és a szociális munka ellátása volt, ahol az elvárások szerint erőseknek és aktívaknak kellett lenniük. „A nyilas nők alkalmazták az erőszakot, akár pofon formájában, akár később a zsidók Dunába lövésekor. Számukra a közvetlen hatalom megszerzése és gyakorlása volt fontos” (124. o.), hiszen a politikai jogok gyakorlásából – a választójog megszerzéséig – mindig ki voltak zárva. Az egyik visszaemlékező szerint arról a nyilas nőről, aki nem akart rabolni, fosztogatni, férfitársai kijelentették, hogy ilyen nőre nincs

szükségük, gyengének minősítették, nem tartozik közéjük. (A fegyveres szerveknél nem ritka az ilyen hozzáállás. A rendőrség állományával kapcsolatban ezt csak megerősíteni tudom: a nőktől ugyanazokat az elvárásokat követelték meg, mint férfikollégáiktól. A nőket arra nevelték férfi társaik, hogy káromkodjanak, mert az úgy katonás, és ha valami sérelem érte őket menjenek előljáróikhoz, üssenek előtte ökölrel az asztalra és káromkodjanak.)

Az értekezés a második rész harmadik fejezetében a láthatatlan elkövetőket, a nyilas mozgalomban aktív szerepet vállalt nőket – feleségeket, növezetőket, orvosnőket, aktivistákat, színésznőket, újságírókat, bűnözőket és a maszkulin feminizmus képviselőit – mutatja be és ad részletes elemzést a tevékenységükről. Név szerint felsorolja azokat (több mint 300 fő), akiket a háborús bűnösök listájára 1945. március 29-én felvettek.

A következő fejezetekben a népbíróságok, melyek tevékenysége erősen vitatott és megosztja a kutatókat, vizsgálati módszereit, történetét és működését járja körül. Az Ideiglenes Nemzeti Kormány – nemzetközi kötelezettségének eleget téve hozta létre a népbíróságokat. 1945. január 25-én bocsátotta ki a népbíráskodásról szóló 81/1945. M.E. rendeletét, amely alapot adott a háborús és népellenes bűntettek elkövetői elleni eljárásra, illetve az 1440/1945-ös módosítás nyomán az 1919-ben és az azt követő években elkövetett cselekmények megtorlására. A második világháborút követően az akkor még mindig hatályban lévő Csemegi-kódex – az 1878. évi V. törvény – alapján, mely a halálbüntetést gyilkosság esetére alkalmazta, a háborús és népellenes cselekmények elkövetőit is halálbüntetéssel fenyegették. Mint ismert, az első per 1945. január 31-én kezdődött, és február 3-án már megszületett a halálos ítélet, amit a következő nap, a ma Oktogonnak nevezett téren, nyilvánosan végrehajtottak. (Rotyis Péter és Szívós Sándor)

A környező országokban (pl. Jugoszláviában, Franciaországban, Olaszországban, Lengyelországban, Dániában, Hollandiában, de még Norvégiában is) a kollaborálókkal szemben „mindenféle intézményes jóváhagyást nélkülöző igazságszolgáltató akciók robbantak ki” (162. o.), melyek elsősorban a nőket sújtották. A norvég társadalom megvetéssel kezelte a német katonákkal kapcsolatot létesítő nőket, hazaárulónak tekintette és kiközösítette őket. A franciák és az olaszok is honfitársaikon, „a nácik áruló lotyóin” állnak bosszút: megalázzák, pofozzák és rángatják, kopaszra nyírják őket, mint a középkorban. A „nép” tulajdonképpen így szórakozott a védelmet nem kapó, illetve a tisztességes tárgyalástól megfosztott nőkön. A disszertáció készítője a szövegben és a lábjegyzetekben is tesz rövid utalást ezekre az esetekre. (Briliáns bizonyítéka ennek Robert Capa 1944. augusztus 18-án, Chartresben, a főtéren készült felvétele, amikor a tömeg a felszabadulást ünnepli, ahol De Gaulle tart beszédet, és ott a megszegényített kollaboráns nő, karjában a német katonától szült

„fattyúval”, valamint a 2000-ben, Giuseppe Tornatore Koltai Lajossal közösen készített, Oscar díjra jelölt Malena című filmje is.)

Franciaországban a németekkel való szexuális kollaboráció volt a leggyakoribb vád, Magyarországon a fosztogatás és feljelentés, hiszen a megvádolt nők nagy részét besúgásért és feljelentésért ítélték el. (190. o.) A BFL-ben őrzött adatbázis elemzésének eredménye szerint a háborús bűnök elkövetéséért vádoltak tíz százalékát nők alkotják, akiknek több mint fele, a nőiesen viselkedők, azonban rendőri felügyelet alá helyezéssel és internálással megúsza a büntetést. Azok a nők viszont, „akik tudatosan kiálltak politikai meggyőződésük mellett, súlyosabb büntetésre számíthattak, mint azok, akiknek ugyan cselekedeteik súlyosabbak voltak, de ők maguk – talán ügyvédjeik (nekik az értekezés külön fejezetet szentel, hiszen nekik köszönhető az enyhébb ítélet) tanácsára – szerénységet és megbánást tanúsítottak.” (195. o.) Az értekezés utolsó részében, a következményekben először a „mi lett volna, ha” történelmietlen kérdésekre keres válaszokat és a megbocsátás és felejtés kapcsolatában értelmezi a történeteket. Az egész Dely-ügyet mozgató, a vérengzések következtében fiát, szüleit majd feleségét elvesztő, de a Csengery utcában történeteket személyesen nem látó Lichter Andor tekinthető-e hiteles, „erkölcsi” tanúnak? „Emlékei az igazság emlékezetének megfeleleltek, de az emlékezet igazságának nem. Az a mód, ahogy szeretteinek a jog igazságát kiharcolta, nem hozta meg a közösség helyreállítását.” (215. o.) A túlélők nem kaptak igazi vigaszt, valós elégtételt.

Pető Andrea, bár minden oldalról, minden rendelkezésre álló eszközzel és módszerrel megpróbálja a történeteket rekonstruálni, kénytelen bevallani: „A Csengery utcai mészárlás a mai napig őrzi titkát.” (260. o.) Az opponens – elismerve és méltányolva az erőfeszítéseket – sajnálattal veszi tudomásul ezt a megállapítást, és azon tűnődik, hogy a szerző a felhasznál, többnyire angol és német nyelvű források és szakirodalom között találkozott-e hasonló igényességgel és mélységben feldogozott esettel/esetekkel?

Bár a disszertáció megválaszolatlan, továbbgondolásra késztető nyitott kérdéseket hagyott az olvasóban, az opponens javasolja a nyilvános vita kitűzését.

2013. június 4.

Kozáry Andrea
a történelemtudomány kandidátusa